

Návrat pod dohled Bezpečnosti. Úvod do problematiky reemigrace v letech 1968–1989

► **Beáta Hrenyová**

Úvod

Migrace představuje přirozenou součást každé společnosti. V moderních československých dějinách můžeme sledovat několik větších vln migrace spojených s významnými politickými událostmi, a to zejména po druhé světové válce, po únorovém převratu v roce 1948 a v souvislosti s příchodem vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Mimo potencionálního vlivu na československou ekonomiku měly tzv. poulnorová a tzv. posrpnová vlna emigrace z Československa zejména závažné důsledky politické.¹ Emigrace měla schopnost nastavovat zrcadlo společnosti a tím demonstrovala nespokojenost části obyvatelstva s politickým a ekonomickým uspořádáním v Československu nejen doma, ale i v zahraničí. Situaci zhoršovala oficiální ideologie prezentující komunistické Československo jako spravedlivé a rovnostářské, což vzhledem k počtu odcházejících občanů vyvolalo napětí ve společnosti. Tento rozpor si uvědomovalo i komunistické vedení, které se rozhodlo řešit nárůst zájmu o emigraci právními restrikcemi omezujícími možnost vycestovat a také definováním nepovoleného opuštění republiky a setrvání v zahraničí bez povolení jako trestného činu. V období, kterému se věnuje tato studie, hrozil za oba uvedené činy podle § 109 trestního zákona č. 140/1961 Sb.² trest odnětí svobody v rozsahu od šesti měsíců až do pěti let nebo nápravné opatření. Mimo opatření vedoucích k zabránění odchodu z republiky vyvíjela vláda snahu i o motivování československých emigrantů k návratu do vlasti. K této tzv. reemigraci se pokoušela občany přesvědčit prostřednictvím vyhlásování amnestií prezidenta republiky, mediální propagandou,

1 O závažnosti dopadu emigrace na československou ekonomiku se dlouhodobě vede polemika. Charakteru důsledků emigračních vln se věnuje ve své práci historik Jan Rychlík. Ten jako závažnější než odchod mladých vědeckých pracovníků a kvalifikovaných pracovních sil vnímá neschopnost režimu připustit si, že by „ti slušní“ Češi a Slováci dobrovolně upřednostňovali život v kapitalismu. Viz RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. 76.

2 Zákon č. 140/1961 Sb. ze dne 29. listopadu 1961, trestní zákoník.

ale i využitím nátlakových metod. Ty mohly probíhat například formou zvýšeného zájmu příslušníků Státní bezpečnosti o příbuzné zanechané v Československu nebo zamezením možnosti vycestovat zbylým členům rodiny.

Právě skupině tzv. navrátilců z emigrace v rozmezí let 1968–1989 se věnuje předkládaná studie. Jejím záměrem je podat náčrt problematiky od částečného vhledu do sociální struktury navrátilců až po zkoumání jejich motivace k emigraci a především k návratu prostřednictvím vyličení jejich příběhů ve výpovědích. Text studie čerpá zejména z osobních spisů z náhodně vybraného vzorku dvou set navrátilců dochovaných v rámci fondu Evidence emigrantů a navrátilců, uloženém v Archivu bezpečnostních složek, které jsou konfrontovány s vyšetřovacími spisy Státní bezpečnosti a objektovými svazky kontrarozvědky. Prameny z provenience StB jsou doplněny rozhovory navrátilců v denním tisku a články v exilových periodikách. Na základě práce s těmito prameny je zachycen přístup Státní bezpečnosti k reemigrantům nejen bezprostředně po překročení hranic, ale i v následujícím období.

K přiblížení početnosti reemigrantů nám může posloužit statistika Federálního ministerstva vnitra, která vznikla jako podklad pro mimořádnou poradu ministra vnitra s náměstký ze dne 23. února 1987.³ Ač samotná statistika nezachycuje návraty během celého období let 1968–1989, ale sahá jen do roku 1986, představuje prozatím jediný objevený zdroj informací k souhrnnému počtu navrátilců pro všechny kraje. Mimo zmíněný pramen se dochovalo vícero každoročních statistik jednotlivých okresů v Československu v rámci objektových svazků kontrarozvědky. Ty však nejsou dochovány pro všechny okresy a všechny roky.

V rozmezí let 1968–1986 se podle podkladů Federálního ministerstva vnitra vrátilo z emigrace do Československa 7 744 osob, což představuje přibližně 5,34% z odhadovaného celkového počtu emigrantů, pokud budeme pracovat s minimálním rozsahem v podobě 145 tisíc emigrantů letích 1968–1989.⁴ Během těchto let se každý rok vracelo průměrně 220 osob.⁵ K několikanásobnému nárůstu počtu navrátilců docházelo v letech, kdy byla vyhlášena amnestie prezidenta republiky poskytující možnost beztrestného návratu do Československa i navzdory trestním sankcím za porušení § 109 trestního zákona č. 140/1961 Sb.⁶ Nejvíce zájemců o návrat se přihlásilo zejména v rámci amnestií v letech 1969 a 1973, kdy se vraceli především občané, kteří po srpnových událostech vyčkávali, jak se bude politická situace v Československu vyvíjet. Na základě příslibu beztrestného návratu se během amnestií

3 ABS, f. Správa pasů a víz federálního ministerstva vnitra, nezprac. fond, čj. KM-002/3-87, mimořádná porada MV ČSSR s náměstký konaná dne 23. 2. 1987, tabulka č. 3a.

4 ABS, f. Správa pasů a víz federálního ministerstva vnitra, nezprac. fond, přehled vystěhování a nedovolené emigrace čs. občanů 1945–1989.

5 ABS, f. Správa pasů a víz federálního ministerstva vnitra, nezprac. fond, čj. KM-002/3-87, mimořádná porada MV ČSSR s náměstký konaná dne 23. 2. 1987, tabulka č. 3a.

6 Podmínkou k udělení amnestie byl však čistý rejstřík trestů před odchodem do zahraničí i po něm a návrat realizovaný během období pevně stanoveného ve znění amnestie.

vrátilo do Československa v letech 1968–1971 až 3 241 osob a v roce 1973 to bylo 1 371 osob.

Příslib beztrestného návratu a amnestie prezidenta republiky

Početná vlna emigrace, kterou vyvolal vpád vojsk Varšavské smlouvy a s ním spojená chaotická situace na státních hranicích,⁷ zhoršovala už i tak pošramocený obraz Československa v zahraničí. Kromě bezpečnostních rizik vyvolaných obavou z připojení nové emigrace k „nepřátelským“ centrům československého exilu z pouťorové vlny se komunistický režim obával i potencionálního vlivu emigrantů na motivaci svých blízkých k odchodu z Československa. Jedním z řešení vedoucích k minimalizaci těchto negativních důsledků byla snaha přesvědčit občany zůstávající v zahraničí k návratu do Československa. Pravděpodobně nejspěšněji využívanou strategií bylo vyhlášení amnestie prezidenta republiky.

Nejvýznamnější z nich představuje amnestie vyhlášená Ludvíkem Svobodou dne 27. května 1969.⁸ Ta se vztahovala na emigranty, kteří se vrátili do 15. září 1969 nebo si do tohoto termínu svůj pobyt v zahraničí zlegalizovali. Pokud tuto možnost nevyužili, mělo být proti nim zahájeno trestní stíhání. Vyhlášená amnestie však očekávání představitelů vlády nesplnila. Z řad emigrantů se nazpět do Československa vrátilo jen 565 osob, přičemž v zahraničí se nadále zdržovalo přibližně 70 tisíc československých občanů, proti kterým se mělo začít připravovat trestní stíhání.

Ani po faktickém neúspěchu předešlé amnestie vláda svou strategií přesvědčit občany k návratu jen tak nevzdala. Další rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii bylo vyhlášeno dne 23. února 1973 při příležitosti 25. výročí „Vítězného února“ a vztahovalo se na občany, kteří by se do 31. prosince 1973 vrátili zpět do Československa.⁹ Na základě této amnestie do Československa reemigrovalo přibližně 1 371 občanů.¹⁰ Vzhledem k početnosti nepovolené emigrace v zahraničí však ani tato amnestie nenaplnila naději, kterou do ní její tvůrci vkládali. Ještě menší úspěšnost můžeme sledovat u následujících amnestií, které přinesly zhruba dvacetiprocentní výsledky v porovnání s amnestií v roce 1973.¹¹

7 Týden bezprostředně po okupaci kontroly na československé hranici několikrát povolily přechod občanům i bez platných výjezdních doložek, někdy i bez cestovních dokladů. I když kontrola na hranicích byla obnovena už v průběhu následujícího měsíce, vyřízení si cestovních dokladů a výjezdních doložek zůstávalo nadále poměrně lehce uskutečnitelné.

8 Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii. In: Sběrka zákonů, 31. 5. 1969, částka 19.

9 Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii. In: Sběrka zákonů, 23. 2. 1973, částka 5.

10 ABS, f. Správa pasů a víz federálního ministerstva vnitra, nezprac. fond, mimořádná porada MV ČSSR s náměstkou konaná dne 23. 2. 1987, čj. KM-002/3-87, tabulka č. 3a.

11 V rámci sledovaného období let 1968–1989 jich bylo vyhlášeno celkem osm, a to konkrétně v letech 1968, 1969, 1973, 1975, 1980, 1985, 1988 a 1989.

Pro emigranty, kteří se nestihli vrátit v době platnosti jedné z amnestií a uvažovali o návratu do Československa, ale obávali se trestních sankcí za nepovolené opuštění republiky, byla ještě jedna možnost řešení. Tím byla žádost o individuální milost prezidenta republiky. Ta, na rozdíl od amnestií vyhlašovaných z politických a ekonomických důvodů, nemusela představovat tak racionální rozhodnutí a ponechávala prostor i pro emocionalitu a individuální preference hlavy státu.¹² Aby však byla milost dotyčnému emigrantovi udělena, nesměly mít vůči němu žádné výhrady bezpečnostní složky.

Nejčastěji o milost žádali emigranti ve špatné zdravotní nebo ekonomické situaci nebo za ně žádali jejich příbuzní. Těm byly ve výjimečných případech poskytnuty i finanční prostředky potřebné k návratu, případně bylo jejich rodinnému příslušníkovi umožněno vycestovat za nimi do zahraničí, jako tomu bylo i v případě Václava B.¹³ Ten v roce 1968 emigroval přes Vídeň do Kanady. Během svého pobytu v zámoří vystrídal více zaměstnání, avšak v žádném se mu nepodařilo naplno uchytit, až skončil na podpoře v nezaměstnanosti. Kvůli drobné kriminální činnosti související s užíváním drog byl potrestán 42denním odnětím svobody. Později byl na příkaz pracovního úřadu třikrát hospitalizován. Vzhledem k těmto pohnutým okolnostem o něm jeho rodiče v Československu nevěděli až do chvíle, než je kontaktovala sociální pracovnice z nemocnice a vylíčila jim jeho problémy, které podle ní značně zhoršovala touha po domově. Nakonec se Václav B. po opakovaném přesvědčování ze strany jeho rodiny rozhodl pro návrat. Ten však musel být kvůli špatnému zdravotnímu stavu, ale i absenci financí na cestu realizován návštěvou jeho matky a následnou společnou cestou do Československa v prosinci 1973.

Takový „ústupek“ ze strany Státní bezpečnosti byl však možný jen v případech, ve kterých si československé orgány byly jisty, že u dotyčného příbuzného nehrozí nečekaná emigrace. Většina takto udělených milostí byla zároveň propagačně využita k prezentaci Československa jako „životní záchrany“ před těžkým životem v kapitalismu.

Sociální struktura navrátilců

Při vytvoření náčrtu sociální struktury navrátilců jsem vycházela z částečných statistik náhodně vybraných okresů v objektových svazích II. správy SNB.¹⁴ Tyto statistiky nejsou dochovány uceleně pro roky 1968–1989 a pro všechny okresy,

12 ŠOUŠA, Jiří. *Právní úprava amnestie v letech 1918–1953 v českých zemích*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2019, s. 70–71.

13 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-329 CB, díl 1, čj. OS-0127/14-74, závěrečná zpráva.

14 Jedná se o objektové svazky: ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931 MV; arch. č. OB-1569 MV; arch. č. OB-1569 MV; OB-1638 MV, díl 1; OB-1638 MV, díl 2; OB-1627 MV; OB-1636 MV, díl 1; OB-1931 MV, díl 7.

avšak i z jejich fragmentů je možné sledovat náznaky trendů v sociálním složení navrátilců.

Značné rozdíly můžeme sledovat mezi jednotlivými pohlavími. Muži byli mezi navrátilci zastoupeni o něco početněji a představovali nejméně 63–84 % navrátilců. Specifických rozdílů mezi muži a ženami si je možné povšimnout i při motivaci uvedené v jejich životním příběhu, který popisovali při konfrontaci se Státní bezpečností po svém návratu. Zatímco u mužů bylo vysvětlování jejich motivace k odchodu z republiky a následnému návratu rozmanitější, u žen převládaly motivy v podobě rodinných důvodů.¹⁵

Překvapující může být věkové složení navrátilců. Nejvyšší četnost návratů se ukazuje mezi emigranty ve věku do 30 let, kteří tvořili 47,4–73,5 % z celkového počtu. Druhou nejpočetnější skupinou byly osoby mezi 31 a 40 lety, představující 16,4–33,3 %. Za nimi následovala věková kategorie mezi 41 a 50 lety, potom mezi 50 a 60 lety a nejméně početně zastoupeni byli navrátilci nad 60 let, kteří tvořili maximálně 16,7 %.

Po vzdělanostní stránce se nejvíce vracely osoby s ukončeným základním vzděláním, kteří tvořili 65,3–79 %. Těsně za tím následovali navrátilci s ukončenou střední školou (10,5–32,7 %), zatímco vysokoškolsky vzdělaní jedinci zastupovali nanejvýš 10,5 %. Poměrně vysoké zastoupení lidí se základním či odborným vzděláním může souviset s jejich pracovním uplatněním v hostující zemi. Zatímco v šedesátých letech pro ně velkou konkurenci v pracovní oblasti představovali převážně imigranti z ostatních evropských zemí, v sedmdesátých letech se – především v západním Německu – prosadili jako levná pracovní síla emigranti z Turecka, kteří obsazovali zejména manuální pozice bez kvalifikace.¹⁶

Mezi zeměmi, ze kterých se vracelo nejvíce československých občanů, výrazně vystupuje západní Německo s 33,3–57,1 % a Rakousko s 4,8–30,8 %. Za nimi následovaly Spojené státy, Kanada, Švýcarsko, Itálie, Austrálie a Francie. Jedním z důvodů, proč se emigranti vraceli nejčastěji právě ze západního Německa a z Rakouska, je pravděpodobně skutečnost, že jako sousední země představovaly první útočiště, do kterého se jedinci s úmyslem emigrovat uchýlovali. Mnoho z nich si s sebou přinášelo jen představy o prosperujícím Západě a žádné nebo jen omezené finanční prostředky. Jejich představy o životě na Západě se často rozpadly při prvním kontaktu se situací v utečeneckých táborech. Smíšené pocity mohl umocnit i stesk po domově

15 Reálné důvody k odchodu do zahraničí a následně k reemigraci tomu ovšem nemusely zcela odpovídat. V normalizačním Československu mohla být cesta samotné ženy považována za něco neodpovídajícího dobové morálce a představám, jak by se měly nejen svobodné ženy v podobné situaci zachovat. To mohlo být jedním z důvodů, proč ženy objasňovaly své setrvávání v zahraničí udržením rodinného života v zahraničí či snahou založit si v cizině rodinu.

16 KAELBLE, Hartmut. *The social history of Europe, 1945–2000: recovery and transformation after two World Wars*. New York: Berghahn Books, 2013, s. 185–188.

a pocit osamocení, což spolu s výše uvedenými faktory mohlo přispět k jejich brzkému návratu domů do Československa.

Osudy navrátilců po překročení československých hranic

Služební postup pro příslušníky SNB při návratu československého občana z emigrace stanovovala platná směrnice.¹⁷ Podle ní mělo oddělení pasové kontroly okamžitě po překročení státních hranic hlásit II. správě SNB návrat emigranta. Zároveň hned na hranicích proběhla osobní a zavazadlová prohlídka,¹⁸ po které následoval výslech příslušným útvarům Státní bezpečnosti. Odtud byli navrátilci ve většině případů propuštěni do místa trvalého bydliště. Tyto výsledky byly vedeny pomocí předem připravených otázek na základě instrukcí náčelníka Hlavní správy Státní bezpečnosti¹⁹ a byly koncipovány jako životní vyprávění. Vyslýchající se měli podle pokynů soustředit především na informace o pracovních a metodách kapitalistických zpravodajských služeb a o policejních orgánech a československých utečencích spolupracujících se zahraničními zpravodajskými službami nebo na jejich případnou nepřátelskou činnost.²⁰

Samotné otázky byly sestaveny tak, aby sledovaly dva cíle. Prvním bylo pomoci určit, zda se nejedná o navrátilce s nepřátelským vztahem vůči socialistickému zřízení, případně či dotyčný nebyl naverbován zahraničními tajnými službami.²¹ Druhým úkolem bylo získat všechny informace k hospodářské, vojenské a politické situaci v západních zemích a informace k československé emigraci s nepřátelským postojem vůči komunismu. Poznatky získané z výpovědí byly následně konfrontovány se svědectvími jiných navrátilců a s dalšími dostupnými zdroji, zahrnujícími např. osobní korespondenci, kterou navrátilci posílali z emigrace. V případě, že příslušníci StB u navrátilce odhalili nějakou z výše zmíněných okolností nebo měli podezření, že jim při výslechu něco zatajil, byl reemigrant dále „rozpracován“. Stejná

17 ABS, f. Sekretariát federálního ministerstva vnitra III. díl, inv. j. 1407, směrnice o zpravodajském vytěžování a kontrarozvědném rozpracování navrátilců.

18 V případě, že si z ciziny přinesli zpravodajsky zajímavé předměty, mohly jim být na základě § 79 trestního zákoníku č. 141/1961 Sb. zabaveny. To v praxi zahrnovalo například mapy, zahraniční tisk, doklady vydané hostujícími státem, ale i fotografie, korespondenci apod.

19 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra VII. díl, rozkaz ministra vnitra č. 7/1976, hlediska pro zpravodajské vytěžování navrátilců.

20 ABS, f. Sekretariát federálního ministerstva vnitra III. díl, inv. j. 1407, směrnice o zpravodajském vytěžování a kontrarozvědném rozpracování navrátilců.

21 Odhalením cizích „nelegálů“ vysazených na území Československa se zabývali příslušníci StB v rámci akce EVROPA od jejího počátku v roce 1959. Podezření ze spolupráce s cizí rozvědkou budili zejména navrátilci z dlouhodobého pobytu v zahraničí nebo ti, kteří v Československu neměli početnou rodinu. Samotná akce byla z důvodu neúspěchu ukončena v roce 1975, avšak již v roce 1981 došlo k jejímu obnovení. Viz KOUTEK, Ondřej. Akce EVROPA. In: *Securitas Imperii*, č. 13, Praha 2006, s. 37–75.

situace nastala i v případě, kdy se dotyčný po návratu pohyboval ve zpravodajsky zajímavém prostředí či v okolí vojenských objektů.²² Pokud byl však navrátilce během své nepřítomnosti odsouzen k trestu odnětí svobody podle § 109 trestního zákona č. 140/1961 Sb. a nevrátil se v době vymezené jednou z amnestií, musel se hlásit soudu, kde probíhal jeho proces, a následně nastoupit k výkonu trestu. Tomu se mohl vyhnout udělením milosti prezidenta republiky, často i propagačním vystoupením v médiích nebo souhlasem se spoluprací se Státní bezpečností.

Dá se předpokládat, že výpovědi jednotlivých navrátilců obsahují určitou míru zkreslení a nepopisují jejich životní příběhy přesně podle skutečnosti. Jistou úlohu hrají při vzpomínání nedostatky lidské paměti. Velká část reemigrantů se totiž vrátila do Československa po několika letech, což mělo vliv i na jejich schopnosti vzpomenout si na přesný vývoj událostí. Časový odstup zároveň dodal jejich pohledu na vlastní minulost jistou míru sebereflexe. Svě předchozí chování tak popisovali a následně hodnotili optikou člověka poznamenaného dalším vývojem. Navíc se tato část jejich života spojovala i s poměrně silnými emocemi, jelikož začátky života v neznámém prostředí pro ně nepředstavovaly lehké životní období. Podstatným faktorem však byly i samotné okolnosti, ve kterých výpověď probíhala. Na základě jimi poskytnutých informací mohli příslušníci Státní bezpečnosti rozhodovat o jejich osudu po návratu. Můžeme předpokládat, že většina navrátilců si tento fakt uvědomovala, a tak se snažila využít tuto příležitost k obhájení nebo omluvení svého rozhodnutí odejít na Západ.

Cesta za železnou oponu

Až na pár případů, ve kterých se jednalo o nelegální útěk přes hranice, vycestovala většina reemigrantů z tohoto vzorku do ciziny legálně, s platnou výjezdní doložkou. Převážná část pro emigraci využila hromadný turistický zájezd organizovaný cestovní kanceláří ČEDOK, případně vycestovala na návštěvu rodinného příslušníka nebo známého na základě doloženého pozvání. V tomto případě se však podle zákona č. 114/1969 Sb. muselo jednat o pozvání od osoby žijící v zahraničí legálně. Dané pozvání bylo nezřídka jen zprostředkované přes známého a emigranti samotnou osobu, kterou měli navštívit, často nikdy neviděli, jak příznává i navrátilce Václav A.: *Pozvání pro sebe i mě zajistil Bradáč prostřednictvím nějaké ženy – studentky, jejíž jméno neznám, která předtím emigrovala do Rakouska. S touto ženou jsem se nikdy nesetkal, nevím, o koho se jedná.*²³ Podobné získávání pozvání na Západ popisovali i další reemigranti.

Převážná část navrátilců nepřipustila, že by před svým odchodem do zahraničí reálně zvažovala možnost emigrace. Právě naopak, důraz kladli na to, že je myšlenka

22 ABS, f. Sekretariát federálního ministerstva vnitra III. díl, inv. j. 1407, směrnice o zpravodajském vytěžování a kontrarozvědném rozpracování navrátilců.

23 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 5.

zůstat v cizině napadla až po vycestování za hranice nebo že jim tento nápad pouze „přeletěl hlavou“, ale vážněji se jím nikdy nezabývali. Své rozhodnutí zůstat v zahraničí často interpretovali jako spontánní myšlenku. K úmyslu emigrovat se přiznalo jen malé množství emigrantů, ale i ti prohlašovali, že jejich vystěhování mělo mít sice dlouhodobý charakter, ale nikdy ne trvalý, jako tomu bylo i v případě Ladislava A., který se vracel do Československa po deseti letech: *Jak jsem již uvedl v některé ze svých předcházejících výpovědí, měl jsem po celou dobu svého nelegálního pobytu v zahraničí v úmyslu vrátit se někdy v budoucnu zpět do ČSSR. Prakticky již v době, kdy jsem ilegálně překročil čsl. státní hranice do Rakouska, jsem byl přesvědčen o tom, že se vrátím zpět do ČSSR.*²⁴ Setrvání v zahraničí podmiňovali navrátilci naplněním určitého cíle, za kterým do zahraničí přišli, ať už touhou vidět, jak se žije na „bájném Západě“, zajištěním si v Československu nedostupného zboží, nebo vyděláním peněz pro svůj další život doma. Skoro nikdo z nich nepřipouštěl, že by se do Československa už nikdy neplánoval vrátit. Odlišná situace se však rýsuje v případě rodin. Ty poměrně otevřeně přiznávaly, že se pro emigraci rozhodly už před svým odchodem, kterému předcházela příprava v podobě rozprodávání majetku anebo shánění užitkových kontaktů v zahraničí.

Samotná pravdivost tvrzení o spontánnosti emigrace může být však sporná. I když se u některých navrátilců mohlo skutečně jednat o nečekané rozhodnutí, u části z nich podkopává jejich hodnověrnost okolnost, že si s sebou na svůj turistický zájezd do zahraničí brali doklady potřebné pro získání zaměstnání, např. maturitní vysvědčení nebo výuční listy. Právě důraz na neplánovanost jejich rozhodnutí však dodával příběhům zdání útěku za dobrodružstvím. Zároveň tím mohl nepřímou podporovat legitimitu komunistického režimu, zpochybněnou početnou emigrací. Československo totiž z jejich vyprávění nevycházelo jako země, kterou občané opouštějí z nespokojenosti nebo kvůli politickým výhradám, ale jen z touhy poznat, jak vypadá život na „pohádkovém“ Západě.

Významným faktorem, který se podílel na tom, proč se někteří českoslovenští turisté rozhodli emigrovat, byl vpád vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Jak ve své výpovědi uvádí i bývalý profesor Teodor A., často to souviselo i se špatnou informovaností: *Tu ma zastihli augustové udalosti a nakoľko o situácii v ČSSR boli rôzne protichodné správy, bol som sa informovať na čsl. ZÚ, kde prítomný veľvyslanec Pithard, bolo prítomných asi 250 čsl. občanov, nás nabádal, aby sme sa zatiaľ do ČSSR nevracali a počkali na vývin ďalšej situácie.*²⁵ Mimo bezpečí domova a bez informací často nevěděli, co se po vstupu spojeneckých vojsk bude dít. K jejich pocitu nejistoty přispěly i několikrát zveličené zprávy, které se v zahraničí mezi československými občany šířily. Turisté z Československa, netušíce, co je může doma po návratu čekat, se tak začali obracet na československé zastupitelské úřady v zahraničí a žádat

24 Tamtéž, osobní spis poř. č. 24.

25 Tamtéž, osobní spis poř. č. 65.

je o radu, jak by se měli v této situaci zachovat.²⁶ Od nich se zároveň snažili získat pomoc s prodloužením svého pobytu, alespoň dokud se situace doma neuklidní. Žádosti o prodloužení povoleného pobytu z tohoto období vyřizovala československá strana ve většině případů kladně. Pokyny k prodlužování platnosti výjezdních doložek dala zastupitelským řadům vláda ve snaze přesvědčit československé občany, že vrátit se zpět do Československa je bezpečné.²⁷ Návrat do vlasti měla emigrantům zjednodušit i amnestie prezidenta republiky vyhlášená dne 27. května 1969.

Pomoci československým občanům v zahraničí během této komplikované životní situace se snažily i různé dobrovolnické organizace, včetně Amerického fondu pro československé utečence (AFCR). Ten spolu s imigrační službou Spojených států projednával možnost získání povolení k zaměstnání a trvalý pobyt ve Spojených státech na dva roky pro případné zájemce z řad československých emigrantů.²⁸

Někteří emigranti se rozhodli nepožádat československé úřady o prodloužení povolené doby pobytu v zahraničí a už po prvních dnech kontaktovali místní policii, aby jí oznámili svůj úmysl v zahraničí zůstat. Ta je po provedení výsledku poslala do jednoho z utečeneckých táborů, kde se hned po příchodu museli hlásit táborové správě.²⁹ Následně byli dočasně ubytováni v rámci tzv. tranzitní stanice. Táborová správa jim po ověření totožnosti podala informace k možnosti získání azylu a poskytla jim balíčky obsahující např. ložní prádlo, misku nebo holicí potřeby.³⁰ Součástí registrace byla i lékařská prohlídka, sejmutí otisků prstů a odebrání cestovního pasu. Všichni emigranti museli také absolvovat výslech, po němž mohli být ubytováni mimo jednotku izolace.³¹ Tam dostali možnost požádat o azyl podle zásad Ženevské konvence a tím získat oficiální status utečence.³² Jeho získání se však s nárůstem počtu emigrantů z těchto zemí postupně ztěžovalo.

26 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: Stilus, 2005, s. 150.

27 Národní archiv (dále jen NA), f. Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 96, arch. j. 158, zásady pro postup vůči občanům, kteří po 21. 8. 1969 zůstali v cizině.

28 JEŘÁBEK, Vojtěch, ref. 26, s. 150.

29 Na rakouském území se většinou jednalo o tábor Traiskirchen, na západoněmeckém o tábor Zirndorf.

30 ABS, Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), reg. č. 12911/302 I. S.

31 Na tento pohovor čekali emigranti i několik dní, většinou však čekací lhůta nepřekročila sedm dní, pouze v případě vyšší vytíženosti tábora mohla představovat až čtrnáct dní. Samotná izolace byla tvořena velkým pokojem, ve které bylo najednou ubytováno přibližně 20–25 emigrantů a sloužila k omezení kontaktu neprovořených jedinců s ostatními emigranty a úniku informací o fungování tábora do rukou zpravodajských služeb států socialistického bloku. Viz ABS, Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), reg. č. 12911/302 I. S.

32 Ratifikací Ženevské dohody se země zavazovaly, že poskytnou azyl každému, kdo se oprávněně obává pronásledování z politických, rasových, náboženských nebo národnostních důvodů. Srov. Úmluva o právním postavení uprchlíků. In: OSN.cz [online]. [Cit. 2020-11-01.] Dostupné z: <https://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf>.

Českoslovenští občané tak museli pro jeho získání deklarovat, že v Československu byla potlačována jejich lidská práva, že byli postihováni kvůli politickým názorům apod. Rady, co uvést jako motivaci k odchodu, jim dávali i ostatní českoslovenští emigranti, kteří si už zmíněným výsledkem prošli, na což vzpomíná i tehdy čerstvě dvacetiletý soustružník Lubomír A.: *Před příchodem do této kanceláře mně čsl. uprchlíci říkali, že jestli chci zůstat v NSR, tak abych uvedl, že jsem byl účastníkem demonstrací v ČSSR proti stávajícímu socialistickému režimu, proti přítomnosti spojeneckých armád v ČSSR a podobně.*³³

Získání azylu poskytovalo emigrantům oficiální status utečenců, který je opravňoval k pobytu v táborech, avšak nikoli k setrvání v dané zemi. Tento status zároveň umožňoval požádat úřady příslušného státu o dočasné povolení k pobytu a o pracovní povolení potřebné pro získání zaměstnání, s jehož pomocí si uprchlíci mohli hradit poplatky za ubytování a stravu v uprchlickém táboře. Před vyrozuměním o výsledku žádosti o azyl si emigranti současně žádali i o víza do země, do které se chystali dále vycestovat. Poté následovalo období i několikaměsíčního čekání na oznámení výsledku přijímacích pohovorů, například při žádosti o vízum do Spojených států nebo Kanady se čekání pohybovalo v rozmezí pěti až sedmi měsíců.³⁴ Problém však mohly představovat země preferující určitý typ emigrantů. Australské úřady tak upřednostňovaly rodiny s dětmi, Jihoafrická republika zase preferovala osoby s univerzitním titulem, především v technickém směru, zatímco západní Německo zvyhodňovalo emigranty s německým původem.³⁵

Cenným zdrojem informací o praktických záležitostech, jako bylo zařizování víz, administrativa v utečeneckých táborech nebo hledání pracovní pozice, byli pro čerstvé emigranty jejich zkušenější spoluobčané, kteří odešli z Československa v předešlém období. Svým vyprávěním o západních zemích jako místech, kde se dá rychle zbohatnout a zabezpečit si tak finančně bezstarostný život, často přesvědčili váhající jedince k definitivnímu rozhodnutí nevrátit se. Někdy jejich rady zahrnovaly i „pomoc“ s volnočasovými aktivitami, na což vzpomíná i 38letý valcír Šimon A.: *Zde jsme si prohlédli město, kde jsem se setkal s několika čsl. občany, kteří toho času již žili v emigraci v NSR, a tito se mi nabídli, že mě provedou městem, že si zajdeme na striptýz a do kasina. Tito lidé vychvalovali život v NSR, výdělkové možnosti, svobodu podnikání apod.*³⁶

Obzvlášť užitečné pro ně bylo zprostředkování kontaktů na levné ubytování nebo na zaměstnavatele přijímajícího emigranty. I když existovala možnost požádat si o finanční výpomoc u humanitárních organizací, jako např. AFCR, nebo u katolické organizace Charitas, příspěvky od nich nepostačovaly na zabezpečení si lepšího života, než jaký měli v Československu. Proto se už v první dny mnozí emigranti snažili

33 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 7.

34 ABS, Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), reg. č. 12911/302 I. S.

35 Tamtéž.

36 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 51.

sehnat práci, což bylo však možné až po udělení azylu či pracovního povolení. Další možností, jak mohli jednotlivci vyřešit svou finanční situaci, bylo nalezení zaměstnání „načerno“. Spolu s občasnými brigádami byla tato forma příjmu častá v uprchlických táborech, kde se k této příležitosti dalo podle vzpomínání některých emigrantů obvykle dostat ranním vyčkáváním na nádvoří nebo prostřednictvím inzerátů vyvěšených na tabuli.³⁷ Pracovní vyhlídky a následně i podmínky na pracovišti mohla zkomplikovat, mimo početnou konkurenci, i neznalost jazyka daného státu, ale pravděpodobně největší problém představovala pro emigranty nemožnost najít si trvalé zaměstnání.

Kromě problematického hledání práce navrátilci nezřídka vzpomínali na náročné pracovní tempo. Situaci na pracovišti a svoje zkušenosti líčí jeden z navrátilců, 27letý ekonom Teodor A., takto: *Pokiaľ ide o pracovnú morálku je lepšia ako u nás, od robotníka sa vyžaduje viac ako u nás, viac pracovného vypätia, presnosť v dochádzke do práce, absencia je tam nemysliteľná, pokiaľ išlo o fajčenie v práci, mohol mnoho razy vyfajčiť iba polovicu, lebo majster už napomínal.*³⁸ Podobné hodnocení nároků na pracovníky se v záznamech z výpovědí navrátilců objevovalo častěji. Další reemigrant, stavební inženýr František B., hodnotil jako nejhorší nejistotu týkající se udržení si pracovní pozice: *Už ihneď po príchode do zahraničia som videl, že nie je tu všetko tak, ako som si to predstavoval, a hlavne pocit, že Vás kedykoľvek Váš zamestnávateľ z práce prepustí, psychicky na mňa doliehalo. Táto skutočnosť v Kanade visí hlavne ako hrozba nad každým emigrantom, ktorý nemajú dobré postavenie v akomkoľvek obore zamestnania.*³⁹

Tato kritika podmínek na pracovišti byla po návratu emigrantů do vlasti často využívána v československých médiích k negativní prezentaci života v kapitalismu za účelem odrazení potencionálních emigrantů z řad československých občanů. Zároveň přispívala k potvrzování obrazu kapitalistických zemí jako podporujících podnikatele, kteří se soustředili jen na vlastní zisk na úkor svých zaměstnanců, zatímco Československo z toho vycházelo jako to starostlivější, beroucí ohledy i na potřeby dělnické třídy.

Imaginární Západ

Českoslovenští občané přicházející do ciziny si s sebou nezřídka přinášeli velmi omezené finanční prostředky, ale o to bohatší představy o životě v zahraničí. Většina z nich utíkala za naplněním svých snů, ať už to byla touha žít ve svobodné

37 Pracovními příležitostmi, ale i každodenností v uprchlickém táboře obecně se na příkladu rakouského tábora Traiskirchen zabývá bakalářská práce VRBA, Jakub. *Uprchlíky tábor Traiskirchen mezi šedesátými a osmdesátými lety dvacátého století*. Praha, 2013. Dostupné online z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/123016>.

38 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 25.

39 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 183.

zemi, zabezpečení lepšího života pro sebe a svou rodinu, nebo možnost cestování po světě. I proto měli od života na Západě velké očekávání, často znásobené informacemi z doslechu. K první větší konfrontaci těchto představ se skutečností docházelo obvykle v souvislosti se životem v uprchlických táborech. Ty byly přeplněné pod návaem emigrantů nejen z východní Evropy. První dny až do provedení výsledku museli navíc emigranti strávit v tzv. karanténě, sloužící k „odfiltrování“ potenciálně nebezpečných osob.⁴⁰ Z prostorů karantény byli po absolvování výsledku a lékařské prohlídky přesunuti do menších pokojů. Jak líčí Jaroslav B., pokoje ale svým stavem a zařízením často neodpovídaly jejich představám: *Místnost byla velmi špinavá, svým zevnějškem měla charakter brlohu. [...] Když to manželka spatřila, zhrozila se tohoto stavu, počala se třásti, dostala nervový šok.*⁴¹

Další sférou, při které docházelo k rozpadu idealizovaných představ o životě na Západě, bylo sociální zabezpečení občanů. Jelikož v Československu nezaměstnanost nepředstavovala větší problém, mnoho z nich nebylo připraveno na několik týdnů až měsíců trvající hledání práce. Zároveň však kvůli nedostatku zdrojů nebylo vždy možné zabezpečit finanční a materiální výpomoc ze strany státu a humanitárních organizací v míře odpovídající potřebám a představám emigrantů. S tím spojenou ztrátu iluzí o hledání štěstí na Západě reflektuje ve svých výrocích i 50letý zedník a navrátilce Andrej A.: *Tam je taký život, že aj príbuzných zabijú za doláre a jedenkrát sa vlámali do otcovho bytu, ale nenašli vkladné knižky. [...] Na záver mojej výpovede chcem uviesť, že nechcel by som žiť v USA, lebo tam niet istoty, človeka môžu zabiť pre pár dolárov. Prekvapila má špina v New Yorku a pripadalo mi to tak, ako to bolo u nás za bývalej ČSR, a tak by som už nechcel žiť.*⁴² I přes počáteční nepříznivé podmínky si část emigrantů zachovala k Západu pozitivní postoj, i když také oni po vlastní zkušenosti přiznávali, že před odchodem měli o životě za železnou oponou nereálné představy.

Vzhledem ke specifické situaci, ve které se navrátilci během výpovědi nacházeli, můžeme předpokládat, že jednotlivé výroky nemusí nutně odpovídat jejich skutečným názorům. V konfrontaci s příslušníky Státní bezpečnosti, kdy jim situaci mohl zhoršit jakýkoli výrok, mohli mít tendenci vykreslovat své zkušenosti podle toho, co si mysleli, že se od nich očekává, a to hlavně pokud se jednalo o reemigranty, kteří se vrátili na základě naléhání rodiny nebo mimo platnost amnestie. Takové jednání se však podařilo Státní bezpečnosti nezřídka podchytit při rozpracování navrátilce v jeho okolí nebo na základě korespondence, kterou zasilal svým příbuzným

40 Déle tam byli ponecháni zejména emigranti, kteří se dostali za hranice ilegálně nebo uvedli, že absolvovali povinnou základní vojenskou službu. Ty vyslechli detailněji ohledně okolností jejich útěku, k pohraniční strážci a rozmístění hlídek, k stavu a vybavení československého vojska, k rozmístění vojenských objektů apod. Viz ABS, f. Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), reg. č. 12911/302 I. S.

41 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 162.

42 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 10.

do zahraničí.⁴³ S ohledem na to, že značnou část navrátilců vedly k návratu životní okolnosti, které bylo možné ověřit na základě jejich osobních dokumentů a korespondence nebo konfrontovat s výpověďmi jiných emigrantů a navrátilců, zastávám názor, že většina z nich si skutečně prošla rozpadem představ o Západě, i když ve svých výpovědích mohli tento proces částečně zvětšit. Obraz Západu se v jejich očích mohl posunout ze symbolu jakéhosi pohádkového útočiště, které nemuselo odpovídat žádnému konkrétnímu státu, k obrazu země, kde je každý člověk odkázán sám na sebe bez jakýchkoli životních jistot.⁴⁴

Návrat do Československa

Volba mezi setrváním v zahraničí a návratem do Československa musela pro jednotlivé emigranty představovat těžké rozhodování, obzvláště pokud nevěděli, co je doma čeká. Na tvorbě jejich rozhodnutí se v různé míře podílelo více z výše uvedených okolností, ale i mnoho jiných, nezmíněných faktorů. Mezi ty patřily například nečekané události, jako bylo zhoršení jejich zdravotního stavu nebo stavu jejich blízkých, změny v partnerských vztazích či vyhlášení amnestie. I v případě, že byly osoby nakloněny k návratu do Československa, sehrával při jejich rozhodování velkou úlohu strach z trestního postihu, a to zejména pokud věděly, že byly v nepřítomnosti odsouzeny za opuštění republiky podle § 109. Jejich obavy často zhoršovaly i články v exilových periodikách o povinném umístění navrátilců do internačních táborů.⁴⁵ I kvůli těmto obavám se většina emigrantů rozhodla před vycestováním kontaktovat zastupitelský úřad Československa s dotazem týkajícím se získání oficiálního povolení k návratu. Toto povolení bylo obvykle udělováno bez problémů skoro všem občanům, jedinou vážnější komplikací byla dlouhá čekací lhůta na vyřízení, představující i několik měsíců. Pouze několik osob z mého vzorku navrátilců se rozhodlo pro návrat bez povolení, a to převážně lidé, kteří strávili v zahraničí jen několik týdnů až měsíců, nebo ti, kteří se stihli vrátit ještě před vypršením povolené délky pobytu.

43 O důkladnosti příslušníků Státní bezpečnosti se mohla při prohlídce osobních listů přesvědčit i emigrantka Marie S., z jejichž dopisů se příslušníci dozvěděli, že její syn jí posílá osobní doklady založené ve vazbě slovníků a knih, které si posílali. Viz ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931 MV, díl 7, čj. OS-83/Sk-78.

44 Podobný proces ztráty iluzí o západním světě po vycestování na Západ sleduje i Alexej Jurčák. Autor při zkoumání pozdně socialistické společnosti v Sovětském svazu ukazuje, že u sovětských občanů došlo k vytvoření konceptu jakéhosi „imaginárního Západu“. Ten podle Jurčáka vznikl jako kombinace něčeho známého a nedosažitelného a zároveň se nevztahoval k žádnému reálně existujícímu místu, ale byl identifikovaný s blíže neurčeným místem „tam“. K narušení těchto představ došlo podle Jurčáka v průběhu osmdesátých let, kdy s možností cestovat za hranice začal proces deterritorializace při němž se ukázalo, že Západ v jejich představách nikde neexistuje. Viz JURČÁK, Aleksej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: poslední sovětská generace*. Praha: Karolinum, 2018, s. 189–191, 239–240.

45 Svět kolem nás. *Zpravodaj* č. 2/XVIII, 1973, s. 2.

V případě otázek na jejich motivaci k odchodu z Československa se jako nejčastější důvod objevuje touha po osobním prospěchu.⁴⁶ Tu jako svou motivaci k odchodu uvedla necelá polovina sledovaného vzorku navrátilců. Za ní se jako opakující se motivy objevují cesta za dobrodružstvím a rodinné důvody, zastoupené ať už snahou vzdálit se od konfliktních příbuzných, nebo naopak touhou sjednotit rodinu. Oba důvody byly zmíněny u čtvrtiny navrátilců. Jen u několika málo osob byly jako hlavní motiv uvedeny politické důvody a nepřátelský postoj vůči socialistickému zřízení.

Částečnou změnu motivů můžeme sledovat při otázce na okolnosti vedoucí k jejich návratu, kde se jako dominantní motiv ukazuje návrat k rodině, převažující u poloviny navrátilců.⁴⁷ Jako druhý nejčastější motiv vystupuje nespokojenost. Ta byla u různých navrátilců definována různě, ať už jako obecná nespokojenost s individualistickým životním stylem Západu, nespokojenost s jejich osobní situací, nebo nespokojenost s celkovým společenským uspořádáním. Skoro pětina jedinců uvedla jako důvod návratu pracovní neuplatnění spojené s hmotnými důvody. Jako méně časté vysvětlení reemigrace dále uváděli vyhlášení amnestie a zdravotní problémy.

Při zkoumání motivace osob, ať už k odchodu, nebo k návratu, nastává vícero problémů. Jeden z nich představuje skutečnost, že u nikoho nebyla motivace pouze jedna, ale jednalo se spíše o směs několika různých motivů. Z tohoto důvodu je problematické mluvit o jednoznačné motivaci k návratu, i když některý ze zmíněných důvodů mohl vystupovat výrazněji. To se ukazuje zejména při sledování motivace k reemigraci, kdy sami aktéři často uváděli více nesouvisejících důvodů, jak můžeme vidět i v případě 28letého stolaře Jaroslava A.: *Pokud se týká motivu mého návratu do ČSSR, byl to jednak stesk po domově, po rodičích a sourozencích a dále ta skutečnost, že podmínky, ve kterých jsem v USA žil, a prostředí, ve kterém jsem se pohyboval – tak v takovém prostředí se nedalo žít, neboť, jak jsem poznal, jeden nad druhého se nadřazoval, záviděli jeden druhému, zpočátku jsem byl značně odstrkován, žádné kultury jsem se nemohl zúčastňovat a stále jsem si připadal cizí mezi tamějšími lidmi. Panuje tam velká nespravedlnost a sociální zabezpečení tam není téměř žádné. Kdo má peníze, tak je tam pánem, a kdo je nemá, tak je nikdy nezíská a je na velmi nízké úrovni.*⁴⁸

Je potřeba mít však na paměti také okolnosti, ve kterých tyto výsledky probíhaly. Dá se předpokládat, že v konfrontaci s příslušníky Státní bezpečnosti měli lidé tendenci zamlčovat jejich případnou politickou motivaci a formy nesouhlasu s domácí-

46 Jako pramen pro sledování motivace reemigrantů ať už k odchodu, nebo k reemigraci do Československa posloužily evidenční karty vedené v osobních spisech jednotlivých navrátilců a uložené v Archivu bezpečnostních složek v rámci fondu EMAN.

47 Ve vícero výpovědích se jako silný faktor ukazuje nátlak ze strany blízkých, kteří emigranty v korespondenci přesvědčovali k návratu a často slibovali i pomoc s vyřízením milosti. U některých bylo toto přesvědčování podpořeno nátlakem Státní bezpečnosti na příbuzné zanechané v Československu. Sami příslušníci StB nezřídka naznačovali možnost vyřízení beztrestného návratu.

48 ABS, f. Evidence emigrantů a navrátilců, nezprac. fond, osobní spis poř. č. 37.

mi poměry, zejména při zdůvodňování jejich odchodu do zahraničí. Při vysvětlování jejich motivace k návratu se dá naopak očekávat častější zmínka o nesouhlasu a nespokojenosti s uspořádáním v západních zemích, ať už po stránce životního stylu, hospodářství, politické situace, nebo poměrů ve společnosti. Tento předpoklad však částečně zpochybňují občasné zmínky o politické motivaci k odchodu z Československa nebo kritické názory, především v souvislosti se vstupem vojsk Varšavské smlouvy.

Osud reemigrantů po návratu značně závisel na výsledcích již zmíněné prohlídky zavazadel a prvotních výsleších, při kterých je některé okolnosti týkající se ať už provedení, nebo samotného průběhu emigrace mohly značně poškodit. Situaci jim mohlo zhoršit například ilegální překročení hranic, kriminální minulost nebo exilové tituly v zavazadle. Zároveň existovaly i okolnosti, které jim mohly pomoci naklonit si příslušníky Státní bezpečnosti. Jednou z nich bylo poskytování zpravodajsky zajímavých informací o československých emigrantech a místech jejich setkávání nebo o pracovnících západních tajných služeb a o uprchlických táborech.⁴⁹ Dalším způsobem, jakým se někteří reemigranti snažili zlepšit svou situaci, byl souhlas s navázáním spolupráce se Státní bezpečností, což jim nezdědka přineslo i lepší pozici v zaměstnání.

K zmírnění nebo k odpuštění trestu za nepovolené opuštění republiky mohl částečně přispět souhlas s propagačním využitím navrátilce v denním tisku, v rozhlasu nebo v televizním vysílání. V tomto případě se však muselo jednat o vhodný typ navrátilce. Znamenalo to jeho přesvědčivé a inteligentní vystupování a emočně silný příběh zahrnující negativní zkušenosti s příslušným západním státem. Zároveň však tyto zkušenosti musely korespondovat s představami, které chtěl komunistický režim o životě na Západě prezentovat. Vzorový příběh, který byl v československých médiích využit opakovaně, je už zmíněný příběh Václava B., jenž byl převyprávěn v časopise *Tribuna*.⁵⁰

Svou úlohu při posuzování vhodnosti navrátilce pro propagační využití však hrály i zahraničněpolitické vztahy. Podle jejich povahy a intenzity byli vybíráni navrátilci z konkrétních zemí a příběhy navrátilců ze států, s kterými mělo Československo dobré vztahy, nebyly naopak žádoucí. Například v roce 1982 v rámci snahy o snížení narůstajícího počtu odchodů do zahraničí měl být sestaven výběr propagačně využitelných reemigrantů, avšak vynechání měli být navrátilci, kteří

49 Převážná část navrátilců ovšem s odvoláním na špatnou paměť a jen občasné styky jména svých kontaktů mezi československými emigranty neuváděla, případně uvedla jen jejich křestní jméno, přezdívkou nebo město, odkud měli pocházet. To mohlo být opravdu způsobeno výpadky paměti, ale také absencí volného času a finančních prostředků na společenský život. Pravděpodobnější však je, že to byla vědomá strategie, jak ochránit buď své známé, nebe sebe samé.

50 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-329 CB; K návratu nemám dost sil ani prostředků. *Tribuna*, 26. 6. 1974.

emigrovali přes Jugoslávii. Do seznamu také neměli být zařazeni ti, kteří se vraceli z Rakouska, a to kvůli návštěvě Gustáva Husáka v Rakousku.⁵¹

Samotné odpuštění trestu odnětí svobody ještě neznamenal, že se navrátilci sankci vyhnuli zcela. Její zřejmě nejviditelnější formou bylo zajištění jejich majetku zanechaného v Československu. To nejčastěji zahrnovalo zabavení vkladních knížek, nábytku, automobilu, ale vztahovalo se také na přidělené byty, a to i přes skutečnost, že jejich konfiskace nemohla být prokuraturou oficiálně povolena, dokud nedošlo k pravomocnému odsouzení dotyčného emigranta.⁵² I z tohoto důvodu se mnozí reemigranti museli po svém návratu přestěhovat k příbuzným. To se týkalo především navrátilců z dlouhodobého pobytu v zahraničí, u těch nedávnějších ještě často nestihlo být zajištění jejich osobního majetku realizováno.⁵³ Převod majetku emigrantů do vlastnictví státu byl odůvodněn tím, že se dotyčná osoba měla sama připravit o možnost jeho využívání svým setrváním v zahraničí bez povolení československých úřadů. Podmínkou k zániku vlastnictví proto bylo vydání potvrzení o nepovoleném zdržování se vlastníka v zahraničí příslušným orgánem Správy pasů a víz. Pokud to nebylo možné, úkol zajistit majetek připadl usnesením prokuratury na vyšetřovatele z řad Státní bezpečnosti.⁵⁴ Realizace zajištění majetku byla následně provedena na základě metodického pokynu Federálního ministerstva financí ze dne 28. března 1983.⁵⁵

Podle míry potencionální nebezpečnosti jednotlivých navrátilců zaváděla Státní bezpečnost vůči nim další opatření. Ta se odvíjela od rozdělení reemigrantů do tří kategorií stanovených v metodickém pokynu.⁵⁶ První kategorii představovali emigranti, kteří měli být aktivně „rozpracováni“ v jedním z druhů operativního svazku. Do druhé kategorie spadali jedinci podezřelí ze zpravodajského nebo záškodnického využití. Ti byli kontrolováni prostřednictvím sítě tajných spolupracovníků, ať už na pracovišti, nebo v bezprostředním okolí. Ve třetí kategorii, obvykle té nejpočetnější, byly zařazeny osoby, které nebyly z hlediska kontrarozvědného rozpracování pova-

51 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931 MV, díl 7, čj. OS-13/1-38-83, výběr vhodných navrátilců k propagačnímu využití – dožádání.

52 ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV II. díl, arch. j. 1052, byty osob, které neoprávněně opustily republiku.

53 Za účelem vyšetřování vlny emigrace po srpnu 1968 byla zřízena speciální vyšetřovací skupina Státní bezpečnosti. I když podle původního plánu měla být vyšetřování ukončena do roku 1972, úkony se protáhly až do druhé poloviny sedmdesátých let. In: CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha: ÚSD AV ČR, 1997, str. 27–28.

54 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, VII. díl, RMV ČSSR č. 56/1973, příloha č. 4, Směrnice pro postup pasových orgánů před realizací ustanovení § 453 občanského zákoníku

55 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, VII. díl, směrnice pro postup pasových orgánů před realizací ustanovení § 453 občanského zákoníku, příloha č. 2, Metodický návod ministerstva financí České socialistické republiky.

56 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931, díl 7, čj. OS-2047/1-06-63, metodický pokyn k zajištění ofenzivní kontrarozvědné činnosti v problematice navrátilci.

žovány za zajímavé. Na ně se vztahovala minimální míra sledování, a to ve formě pravidelných prověrek několikrát do roka. Příslušníci Státní bezpečnosti se většinou zajímali o jejich vztahy na pracovišti, aktivitu ve spolcích, jak prezentovali svou zkušenost s emigrací a jak často se k ní mezi lidmi vyjadřovali, ale taktéž zda se ve větší míře nesetkávali s mládeží.

Všem třem kategoriím navrátilců byly blokovány výjezdy do kapitalistických zemí, v závažnějších případech i do zemí socialistického tábora. Na základě získaných poznatků docházelo k pravidelnému přehodnocování kategorizace navrátilců.

K opětovnému probuzení zájmu příslušníků Státní bezpečnosti o jednotlivé navrátilce nemuselo dojít pouze na základě výše zmíněného přehodnocení, ale impulzem mohly být i politické a vojenské události. Například při nadcházejícím vojenském cvičení armád Varšavské smlouvy ŠTÍT 84 byli prověřováni navrátilci podezřívání z vyzvědačství a ti, kteří se pohybovali v blízkosti vojenských a dopravních objektů, aby se odhalil případný neodůvodněný zájem o vojenské cvičení.⁵⁷ Změny ve světové politické situaci mohly vést i k opakovanému využití navrátilců pro propagační účely. Podobnou situaci můžeme vidět v roce 1977, kdy byli v rámci akce PROTEST vytipováni navrátilci k odeslání protestního listu proti militaristickým zájmům USA. List měl zároveň prezentovat nesouhlas s výrobou neutronové bomby a se závody ve zbrojení.⁵⁸

Závěrem

I když fenomén reemigrace bývá nejčastěji spojován s návraty po ukončení druhé světové války, početná vrstva navrátilců existovala i v období normalizace. Tu představovalo podle dostupných zdrojů nejméně sedm tisíc osob. Tito navrátilci se odlišovali specifickou situací, někteří z nich se totiž do Československa rozhodli vrátit i přes hrozbu trestu odnětí svobody za nepovolené opuštění republiky se sazbou až do patnácti let. Ani ti, kteří se do Československa vraceli před uplynutím legálně povolené doby pobytu, si nemohli být jisti, že jejich návrat do Československa proběhne bez problémů. I přes toto riziko se rozhodli pro návrat domů.

Už bezprostředně po návratu je čekaly první výslechy příslušníky StB na československých hranicích. Během nich existovalo vysoké riziko, že na sebe upoutají obávanou pozornost Státní bezpečnosti. Pravděpodobně kvůli této možnosti, ale i kvůli jiným faktorům můžeme sledovat opakované zdůrazňování určitých aspektů ve výpovědích většiny navrátilců o jejich životě v zahraničí. I když se jednotlivá tvrzení mohla zakládat na reálných zkušenostech a názorech reemigrantů, pro

57 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931 MV, díl 7, čj. OS-1196/1-06-84, zabezpečení kontrarozvědných opatření ve vytypovaných akcích po linii NAVRÁTILCI v souvislosti s voj. cvičením ŠTÍT 84 – pokyny.

58 ABS, sb. Objektové svazky (OB), arch. č. OB-1931 MV, díl 7, čj. OS-3691/1-BN-77, akce PROTEST – odeslání dopisu na zahraniční tiskové agentury působící v ČSSR.

komunistický režim bylo podstatnější, že obsahovala kritiku života v kapitalistických zemích, kterou mohl využít k podpoře pozitivního obrazu Československa, oslabeného početnou emigrací.

Kritické výroky navrátilců o životě v kapitalismu ovšem neměly význam jen pro komunistické vedení, ale mohly rozhodovat i o přístupu Státní bezpečnosti k nim samotným. Její příslušníci měli zájem využít tyto příběhy k demotivaci občanů, kteří mohli o emigraci sami přemýšlet, což mohlo pomoci vyjednat lepší podmínky pro jednotlivé reemigranty po jejich návratu. I z těchto důvodů můžeme přes jednotlivé dekády pozorovat opakovanou snahu o návrat československých emigrantů do vlasti, ať už díky příslibům beztrestného návratu, nebo po nátlaku na jejich příbuzné zanechané v Československu. Zároveň však jakékoli informace o uvěznění československých navrátilců mohly odstrašit emigranty uvažující o návratu a vyvolat negativní obraz o domácích politických poměrech v zahraničí.

K definitivnímu odstranění sankcí za nepovolené opuštění republiky došlo oficiálně až v roce 1989, kdy vstoupila v platnost novela trestního zákona č. 159/1989 Sb., díky které se již mohli českoslovenští občané o svém pobytu v zahraničí rozhodovat svobodně.⁵⁹

59 Zákon č. 159/1989 Sb. ze dne 13. 12. 1989, kterým se mění a doplňuje trestní zákon, zákon o přečinech a trestní pořádek.